

DE HENIDE ALS PARADIGMA
Otto Weiningers invloed op Ludwig Wittgenstein.

Louk Fleischhacker

1. Wittgensteins opmerking over Weininger: de probleemstelling

Wittgensteins biograaf Ray Monk, heeft voor zijn boek de titel *The Duty of Genius* gekozen.¹ Hij wil hiermee uitdrukken dat Wittgenstein een sterke invloed ondergaan moet hebben van het Weense wonderkind en *enfant terrible* Otto Weininger. In het boek *Geschlecht und Charakter* (G&C) betoogt deze immers dat het genie de hoogste graad van mannelijkheid is en dat het daarom een zedelijke plicht van elke man is het mogelijkerwijze geniale in zichzelf tot ontwikkeling en ontplooiing te brengen. Overigens een zware plicht, waarvoor de meesten volgens Weininger zouden terugschrikken als ze zouden beseffen wat het inhoudt om geniaal te zijn. Het is bekend dat Wittgenstein er veel waarde aan hechtte door Bertrand Russell tot de genieën te worden gerekend. Monk vermeldt dat dit feit de directe aanleiding vormde tot de titelkeuze van de biografie. Onder genialiteit verstaat Weininger globaal genomen hetzelfde wat later ook Max Scheler in zijn *Vorbilder und Führer* erover zal zeggen: maximale openheid naar de wereld, 'Weltoffenheit' luidt de term van Scheler. Niet de grote wetenschappelijke ontdekkers zijn volgens Weininger de ware genieën, maar de grote filosofen en kunstenaars. Zij volgen geen smal spoor van actuele wetenschappelijke vraagstellingen, maar hebben het vermogen zich in alle mogelijke menselijke attitudes en opvattingen te verplaatsen en om zelfs ook open te staan voor de niet-menselijke werkelijkheid, de natuur en de kosmos. "Geniaal is een mens te noemen, wanneer hij in een bewust verband met heel de wereld leeft. Pas het geniale is dus eigenlijk het goddelijke in de mens"² Het is, zoals gezegd, niet gemakkelijk om een genie te zijn en de meeste mensen zouden het aanbod om er een te worden afwijzen als ze de consequenties ervan kenden. Want zich in alles te kunnen verplaatsen vereist een geweldige zelfbeheersing en morele helderheid. Men zou immers gemakkelijk criminele en morbide paden in kunnen slaan als men niet het vermogen heeft deze als zodanig te onderkennen en de zelfbeheersing om hun verleidingen te weerstaan. In dit licht is het wel eigenaardig dat Wittgenstein juist van Bertrand Russell - coryfee op een beperkt, zij het fundamenteel vakgebied - te horen wilde krijgen dat hij tot de genieën behoorde. In elk geval had hij grote bewondering voor het boek van Weininger, die korte tijd na de publicatie ervan in 1903 zelfmoord pleegde in het huis waar Beethoven - een van zijn paradigma's van het ware genie - gestorven was. Nog in

1931 in Cambridge brengt Wittgenstein deze bewondering tot uitdrukking. Monk schrijft:

Verwijzingen naar Weininger en weiningerachtige overwegingen komen in Wittgensteins aantekeningen en gesprekken vooral in 1931, het jaar waarin hij het meeste aandacht besteedt aan zijn voorgenomen autobiografie, het meest veelvuldig voor. Hij beval G&C aan zijn 'undergraduate' vrienden Lee en Drury en aan Moore aan. Hun reactie was begrijpelijkerwijze koel. Het werk dat in het vooroorlogse Wenen tot de verbeelding gesproken had, deed in het koude licht van het na-oorlogse Cambridge eenvoudig bizar aan. Wittgenstein moest uitleg geven: "Ik kan me best voorstellen dat je weinig bewondering hebt voor Weininger", schreef hij aan Moore op 28 augustus³, "de vertaling is slecht en je moet wel het gevoel hebben dat Weininger een vreemdeling voor je is. ... Het is waar dat hij fantasie heeft, maar een grootse fantasie. Je hoeft het niet met hem eens te zijn, of beter, je kunt het niet met hem eens zijn, maar het grootse ligt in datgene waar we het mee oneens zijn. Het is zijn enorme vergissing die groots is. Ik bedoel, globaal gezegd, als je een ~ voor het hele boek zet, drukt het een belangrijke waarheid uit. (*The Duty of Genius*, p.312, 313)

Monk merkt daarbij op: "Wat hij met deze raadselachtige opmerking bedoelde is onduidelijk. Over het centrale thema van Weiningers boek dat vrouwen de bron van alle kwaad waren, gaf Wittgenstein tegenover Drury toe: "How wrong he was, my God he was wrong." Maar dit onthult nauwelijks de belangrijke waarheid verkregen door het hele boek te ontkennen." (Monk 1990, p. 313) Ook Allan Janik citeert dit in zijn opstel 'Wittgenstein and Weininger'⁴, en zegt daarover: "Het komt ongelukkig uit dat Weiningers boek zo gecompliceerd is, dat het zo goed als onmogelijk is om helder voor ogen te krijgen wat Wittgenstein bedoeld zou kunnen hebben met een negatie van het hele boek."

In het volgende wil ik een hypothese met betrekking tot deze kwestie formuleren en beargumenteren. Daartoe zal ik eerst kritisch ingaan op Weiningers denkbeelden in het algemeen, daarna meer specifiek op zijn kentheoretisch/psychologische overwegingen. Vervolgens maak ik in dit licht enige opmerkingen over Wittgensteins *Tractatus* filosofie, om dan over te gaan tot het formuleren van wat de hypothese betekent ten aanzien van Weiningers invloed op Wittgensteins latere wijze van denken. Tenslotte maak ik nog enige opmerkingen over de consequenties van de hypothese voor een kritische benadering van deze stijl van denken.

2. Weiningers antifeministische theorie van de menselijke geslachtsverhouding

Een van de belangrijkste grondgedachten in Weiningers boek is de constructie van de twee ideaaltypen M en W, het mannelijke en het vrouwelijke, die elkaars tegendeel moeten zijn, zonder meteen te specificeren in welke zin. Daarbij komt het mannelijke ideaaltype als positief en het vrouwelijke als negatief uit de bus. Monk overweegt daarom de mogelijkheid dat Wittgenstein vond dat Weininger 'de verkeerde verdachte beschuldigde', maar in zijn onderscheiding van het mannelijke en het vrouwelijke ideaaltype toch op de juiste weg was. Een dergelijke gedachte is volgens hem ook bij Karl Kraus te vinden⁵. Aanvankelijk zijn deze ideaaltypen betrekkelijk leeg. Ze worden in het eerste deel van G&C provisorisch met anatomische en fysiologische kenmerken ingevuld, die een verband met het biologische geslachtsonderscheid moeten funderen. Over het X en Y chromosoom weet Weininger nog niets. Hij lijkt goed op de hoogte van de biologie van zijn tijd en denkt daar helder over na, maar vanuit ons gezichtspunt zijn zijn opvattingen soms bizar.⁶ Hij heeft in elk geval geen probleem met een continuüm met M en W als uiteinden.⁷ De positie van het organisme op dit continuüm is volgens hem in alle cellen vastgelegd. Elk organisme is biseksueel. Freud heeft hem later verweten deze gedachte van Fliess te hebben overgenomen zonder bronvermelding. "Je hebt het slot geopend met een gestolen sleutel" zou hij hem hebben toegevoegd.⁸

Toch laat hij ook gelden dat een biologische vrouw de wezenlijk mannelijke eigenschappen mist en nooit voorbij een zekere grens kan ontwikkelen, tenzij op een oneigenlijke mimetische manier als hysterica. In de hysterie overdekken volgens Weininger namelijk mimetisch van de man overgenomen kenmerken het eigenlijk vrouwelijke wezen, dat echter met de hysterische symptomen door deze oppervlakkige aanpassing heen breekt. Naast het manuscript van *Geschlecht und Charakter* heeft Weininger ook een artikel over hysterie aan Freud laten lezen, wiens oordeel over beide geschriften vooral op methodologische gronden negatief was.⁹

Hoewel in biologisch opzicht de biseksualiteitstheorie - een continuüm van honderd procent mannelijk naar honderd procent vrouwelijk - intussen enerzijds problematisch geworden is vanwege de genotypische discontinuïteit die toch onder elke fenotypische continuïteit ligt, anderzijds wel strookt met de moderne hormoontheorie, kan ze in psychologisch opzicht nog steeds zinvol ter discussie staan. Weiningers uitweiding over de biologische kant van het geslachtsonderscheid is in zijn betoog ook eigenlijk bijkomstig. Het gaat hem om de psychologische ideaaltypen van mannelijkheid en vrouwelijkheid. We moeten ons daarbij echter wel realiseren dat een dergelijk beeld van een schaalverdeling een vérstrekkende ver-

eenvoudiging betekent. Wanneer psychische mannelijkheid en vrouwelijkheid al als meetbaar zouden kunnen worden voorgesteld, is het immers helemaal niet vanzelfsprekend dat de uitkomsten als grootheden met een constante som mogen worden beschouwd. Het zouden bijvoorbeeld ook onafhankelijke grootheden kunnen zijn, die elk maar een beperkte invloed hebben op de gehele persoon. Een dergelijke opvatting zou ook meer in overeenstemming zijn met de hedendaagse hormonenleer, genetica en empirische psychologie. Er zijn wel degelijk systematische verschillen in psychische vermogens (bijvoorbeeld reukzin en oriëntatievermogen) tussen de geslachten aangetoond, die verband houden met de hormoonhuishouding en met de functie van de hersenhelften, maar deze hoeven in het geheel niet doorslaggevend te zijn bij het verrichten van concrete taken.

Wat de inhoud van de ideaaltypen M en W betreft, radicaliseert Weininger een zeer oude gedachte die in de negentiende eeuw¹⁰ nog steeds in filosofische beschouwingen over het geslachtsonderscheid te vinden is: het vrouwelijke wordt verbonden met de materie en het mannelijke met de vorm, zodat in de mens het vrouwelijke de natuur en het mannelijke de geest vertegenwoordigt. Dit werkt Weininger psychologisch op een interessante manier uit, namelijk door een ken-psychologische overweging die voortbouwt op het werk van Richard Avenarius. In het opvatten van een nieuwe bepaaldheid die we in de ervaring tegen komen, onderscheidde Avenarius een zakelijke en een affectieve component. Deze zijn volgens Weininger aanvankelijk echter *ongescheiden* aanwezig. Voor deze impliciete ken-eenheid introduceert Weininger het woord *henide* (van *év*, *één*). In een sleutelpassage van zijn boek drukt Weininger dit als volgt uit:

Nu bestaat er echter een psychisch stadium waarin ook deze meest globale indeling van de psychische verschijnselen [n.l. Avenarius' indeling in 'Element' (inhoud) en 'Charakter' (gevoelswaarde)] *nog niet* door te voeren is, *te vroeg komt*. *In het allereerste begin verschijnen namelijk alle 'elementen' vaag op de achtergrond, als een 'rudis indigestaque moles', terwijl 'Charakterisering' (zoiets als 'gevoelswaarde') dan het geheel nog levendig omspoelt*. Dit lijkt op wat er gebeurt als men iets in de omgeving, een struik of een houtstapel, uit de verte nadert: de oorspronkelijke indruk die men er dit eerste ogenblik van krijgt, terwijl men nog lang niet weet wat 'het' eigenlijk is. Dit ogenblik van eerste sterke onduidelijkheid en onzekerheid, vraag ik om voor het begrip van het volgende vooral in gedachten te houden.' (G&C, p. 78 [108])

Op het vatten van iets als *henide* kan een bewustwordingsproces volgen waarin de

zakelijke inhoud als het ware uitkristalliseert. We kunnen daarbij bijvoorbeeld denken aan de kantiaanse synthesehandeling of de scholastieke *vis cogitativa* waarin het objectiveringsvermogen tot uiting komt dat de mens van het dier onderscheidt. De scholastici onderscheidden dit vermogen - in navolging van Aristoteles en de Arabische filosofen - van de *vis aestimativa* de schattingszin, die ook bij dieren aanwezig is. Deze laatste is niet in staat het objectieve gegeven van zijn vitale belang te onderscheiden. Door sublimatie vanuit de heniden komen we volgens Weininger tot eigenlijke begrippen, ideeën of beelden van het gegevene. De mate van mannelijkheid van het bewustzijn wordt nu door Weininger afgemeten aan de mate waarin dit bewustwordingsproces gewoonlijk zijn eindpunt, het heldere begrip bereikt. In het puur vrouwelijke ideaaltypische bewustzijn W blijft het bij heniden, in het puur mannelijke ideaaltypische bewustzijn M worden altijd heldere begrippen bereikt. In zekere zin drukt deze gedachte een tendens uit die reeds in de oudheid aanwezig was: de vrouwen tot het dierenrijk te rekenen.¹¹

De consequentie van Weiningers opvatting is, dat vrouwelijkheid als zodanig in psychologisch opzicht met een verstandelijke handicap samenvalt. Opmerkelijk is dat de mogelijke explicitering van de *affectieve* component van de heniden onbesproken blijft. De glijdende schaal van W naar M zou het mogelijk gemaakt hebben de consequentie van een *slechts* negatieve waardering van het vrouwelijke - die zelfs Schopenhauer te ver gegaan zou zijn - te vermijden. Aan iedere persoon zou immers *onafhankelijk van het biologische geslacht* een plaats tussen M en W toegerekend kunnen worden. Daarmee zou de koppeling van de henidentheorie aan de seksuele ideaaltypen echter uit het zicht verdwijnen. Ze zou niet meer bruikbaar zijn om het geheim van de psychische mannelijkheid en vrouwelijkheid te onthullen, zoals Weininger zich voorgenomen heeft. De henidentheorie zou dan bijvoorbeeld kunnen overgaan in een beschouwing over de verhouding van onmiddellijkheid en bemiddeling in de menselijke persoon. In psychologisch opzicht zou er een theorie over het expliciteringsvermogen uit kunnen voortvloeien. De gedachte van de *heniden*, dat wil zeggen nog niet in een zakelijke en een waarderende component onderscheiden ken-inhouden, beschrijft met een zekere overtuigendheid het 'argelozе inzijn'¹² van ons bewustzijn, waarop nog geen vorm van expliciterende reflectie vat heeft gekregen.¹³ Bij een dergelijke verhouding van onmiddellijkheid en bemiddeling past echter ook niet vanzelfsprekend meer een schaalverdeling met twee ideaaltypen als uitersten. Een dialectiek van onmiddellijkheid en bemiddeling, waarbij deze grootheden alleen in verhouding tot elkaar geldigheid hebben, ontbreekt bij Weininger echter volledig. De typen worden door de vereenzelviging met het geslachtsonderscheid vastgezet vanuit een pure verstandsreflectie en gaan daardoor bijna vanzelf ideologisch functioneren. Daar komt bij dat Weininger voor de feitelijke samenhang van de ideaaltypen met dit geslachtsonderscheid geen schijn van

een bewijs geeft. Hij vertrouwt blijkbaar zo op de evidentie van zijn hypothese dat hij dit niet nodig acht. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Freud methodologische bezwaren tegen het werk had. Men zou evengoed als psychologisch geslachtskenmerk de mate van agressiviteit kunnen nemen en de ideaaltypische man als een geweldadige verkrachter kunnen afschilderen. Aangezien we mogen aannemen dat ook Wittgenstein niet in een positie verkeerde om deze empirische kant van de zaak te toetsen, is het niet waarschijnlijk dat hij hier de 'grandioze vergissing' van Weininger vermoed heeft. Er is zelfs iets voor te zeggen dat Weiningers harts-tochtelijk tegenover elkaar plaatsen van een 'goed' en een 'slecht' ideaaltype hem wel zal hebben aangesproken.

Mijn vermoeden is dat Wittgensteins negatieteken betrekking heeft op Weiningers negatieve waardering van de heniden en positieve waardering van de expliciete ideeën, met andere woorden op zijn invulling van de ideaaltypen. Het type M, dat de voltrekker van de absolute bemiddeling zou moeten zijn, heeft sterke kenmerken van het fichteaanse 'Ik', het moderne autonome subject dat zowel theoretisch als praktisch op een absolute vrijheid gericht is.

Er zijn alleen plichten jegens zichzelf, plichten van het empirische ik jegens het intelligibele ik, die in de vorm van twee imperatieven optreden, die elk psychologisme onderuit halen, namelijk in de vorm van de logische en van de morele wet ... Logica en ethiek zijn echter fundamenteel een en hetzelfde - plicht jegens zichzelf. (G&C p. 132 [170-171])

Dit 'Ik' is tevens drager van de absolute individualiteit die een microkosmos is en daarom alleen in staat is zich tot een andere microkosmos te verhouden en deze te respecteren volgens de categorische imperatief.

Maar alleen degene die voelt dat de andere mens *ook een 'ik', een monade, een eigen centrum van de wereld is*, met een specifieke wijze van voelen en denken en een specifiek verleden, die zal er *vanzelf van gevrijwaard* zijn de medemens slechts *als middel tot een doel* de gebruiken. Hij zal in overeenstemming met de kantiaanse ethiek in de medemens een persoon (als deel van de intelligibele wereld) gewaarworden, vermoeden en daarom *respecteren*, en zich niet slechts aan hem *ergeren*. *De fundamentele psychologische voorwaarde voor elk praktische altruïsme is daarom een theoretisch individualisme.* (G&C p. 149 [189-190])

Een dergelijk *theoretisch* individualisme tracht Wittgenstein in de *Tractatus* al te weerleggen door het te radicaliseren. Bijvoorbeeld in 5.62 tot en met 5.641 wordt een transcendentiaal gezichtspunt ten aanzien van het 'ik' streng doorgevoerd. "Het denkende, voorstellende subject bestaat niet" (Tr. 5.631) Tenminste niet in de wereld: "Waar is in de wereld een metafysisch subject te vinden?" (Tr. 5.633) De conclusie is: "Het filosofische 'ik' is niet de mens, niet het menselijk lichaam of de menselijke ziel, waarover de psychologie het heeft, maar het metafysische subject, de grens - geen deel - van de wereld". Weininger onderscheidde ook wel al het empirische en het intelligibele 'ik', maar niet zo radicaal als Wittgenstein het hier doet. Vanuit het gezichtspunt van de *Tractatus* heeft het geen zin meer om te zeggen dat een bepaalde mens in de wereld "...ook een 'ik', een monade, een eigen centrum van de wereld is ..." en nog minder dat sommige mensen dat in meerdere mate zijn dan andere.

Hier lijkt Wittgensteins 'negatieteken' in eerste instantie aan te grijpen. Hij blijft echter de eenheid van logica en ethiek onderschrijven. De negatie treft de *uitdrukkingsvorm*, niet de uiteindelijke *strekking* van Weiningers stellingname. Als dat zo is, wordt ook de bedoeling van het gebruik van juist het teken ~ uit de mathematische logica duidelijk, omdat het immers een volzin in zijn tegendeel transformeert zonder de inhoud te veranderen. De bedoeling van Wittgenstein lijkt dus niet te zijn om Weiningers schaalverdeling van M naar W of van heniden naar ideeën *om te keren*, maar om de *idealistische formulering* ervan te verwerpen.

Het tegendeel van het mannelijke identiteitsideaal is bij Weininger het vitale opgaan in een onderscheidloze levensstroom. Hij denkt ook aan Aristoteles' materiebeginsel en natuurlijk - als tegendeel van de autonome subjectiviteit - aan de objectiviteit als zodanig, die slechts door de vrije daad van een subject bepaaldheid kan krijgen, Fichtes *niet-ik*. Dit is dus een beginsel van het uitgewist of nog niet aanwezig zijn van het onderscheid tussen eenheid en veelheid,¹⁴ een aan alle eenheid en veelheid voorafgaande onmiddellijkheid. Aan het type W ontbreekt de persoonlijke individualiteit en daardoor ook de eigenlijke intersubjectiviteit. "Voor haar is er geen eenzaamheid en daarom ook geen meerzaamheid, maar alleen ongescheiden versmolten-zijn." (C&G - pp. 249 ff [302]) Hier ontbreekt volgens Weininger de grond van het logische identiteitsbeginsel dat constitutief is voor het vermogen eigenlijk gezegde begrippen te vormen, en ook de 'Satz vom Grunde'¹⁵ die in het oordeelsvermogen voorondersteld is. "Voor de absolute vrouw is er geen identiteitsbeginsel (en geen non-contradictiebeginsel of uitgesloten derde)" (G&C p.122 [159]) Zij bezit dan ook evenmin logisch als ethisch besef.

Het lijkt er echter op dat Wittgenstein in zijn latere periode een stap verder gaat in zijn kritische receptie van Weiningers gedachtengoed. De continuïteit of potentialiteit, die voor Weininger het type W kenmerkt, lijkt nu *positief* te worden

opgevat. Hij wijst bijvoorbeeld op de relativiteit van begrippen als ‘enkelvoudig’ en ‘samengesteld’ met betrekking tot het gespeelde taalspel.¹⁶ Deze plooibaarheid van de ervaringswereld is geenszins een gebrek en evenmin uitgeleverd aan een volstrekte willekeur.¹⁷ Regelmatig suggereert hij dat aan de door hem in de *Philosophische Untersuchungen* onderzochte terreinen elk onderscheid van buitenaf toekomt en kunstmatig, *pour besoin de la cause* aangebracht wordt. Hij benadrukt telkens weer dat terreinen van toepasselijkheid van woorden, regels, taalspelen enzovoort, niet door een definitie afgesloten kunnen worden, hetzij op willekeurige of toevallige wijze. Er is feitelijk een laatste huis in de straat, maar er kan altijd een bijgebouwd worden. Er zou vermoed kunnen worden dat hij nu juist de heniden als grondslag van het kennen gaat opvatten en de *expliciterende* geest, die ‘im Militär zu Hause’¹⁸ is als een *beperkende* praktijk ziet, die misschien in de wetenschap op haar plaats is, maar die juist niet het belangrijkste thema vormt van filosofisch onderzoek zoals hij dat opvat. Misschien ziet hij de expliciterende mentaliteit ook zelfs wel als een ‘Geist als Widersacher der Seele’¹⁹ Maar hij is uiteraard niet zo dom om Weiningers primaat van het expliciete eenvoudig op zijn kop te zetten en de heniden, of eventueel het vrouwelijke tot hoogste beginsel te verheffen. Hij moet hebben ingezien dat het dan even onzinnig blijft. Nee, hij radicaliseert nogmaals de mathematisch-logische uitsluitingsnegatie: ‘Freunde, nicht diese Töne...’, geen ideaal van autonome subjectiviteit! Maar dan ook geen ideaal van logische identiteit van begrippen en van een door de autonome Rede gefundeerde ethische plicht. Loslaten die idolen van de negentiende eeuw en kijken wat er dan overblijft, *ook van Weinger!* Maar dan blijven we zitten met de opmerking dat het grootse van het boek ligt in de ‘..enorme fout..’ die het belichaamt. Het lijkt onwaarschijnlijk dat deze voor Wittgenstein uitsluitend ligt in de kwaadaardige anti-feministische en anti-Semitische tendens van het boek. Deze wordt voornamelijk beargumenteerd volgens de methode die door Randy Newman zo scherp aan de kaak gesteld is in het liedje ‘*Short people*’: “They got little hands and little eyes, and they walk around telling great big lies”, het mengen van neutrale specifieke groepskenmerken met negatieve algemeen menselijke kenmerken om te suggereren dat de negatieve kenmerken groepsspecifiek zijn. “De vrouw *is* niets en daarom, *alleen* daarom *kan ze alles worden*; terwijl de man altijd *alleen* worden kan wat hij is.” (G&C 255 [309]); “De echte jood evenals de echte vrouw, ze leven beiden slechts in de soort, niet als individuen.” (G&C 269 [325]) zijn willekeurige voorbeelden van dit soort uitspraken, waarin wat van ‘de vrouw’ en ‘de jood’ gezegd wordt, eenvoudigweg voor een grote meerderheid van alle mensen geldt. Dit soort retoriek getuigt niet van ‘greatness’ in welke zin dan ook. Ook op de opeenhoping van traditionele vooroordelen over joden en vrouwen die Weinger - die evenals Wittgenstein zelf van joodse afkomst was - in zijn betoog verwerkt²⁰, gaat Wittgenstein nergens kritisch

in. Veeleer zijn er aanwijzingen dat hij ze in zekere mate deelde.²¹ Er moet met de ‘..enorme fout..’ een diepere gedachte bedoeld zijn en het ligt meer voor de hand die te zoeken in de manier waarop Weininger de verhouding van de implicietheid van de heniden tot de explicietheid van de eigenlijke ideeën opvat.

3. Heniden als kentheoretische hypothese

Een belangrijke tendens in Wittgensteins *Philosophische Untersuchungen* is, dat expliciteringen - van begripsinhouden, van betekenissen, van regels - reeds de praktijk van het gebruik ervan vooronderstellen. De expliciete regels, definities en voorstellingen *funderen* daarom deze praktijk niet. Ook zijn ze geen expliciteringen van een eigenlijk fundament. Door de explicitering verliezen ze immers juist de funderende kracht waar het om te doen was. Dit is te vergelijken met L.E.J. Brouwers argument tegen Freges logicisme: De mathematische logica kan de wiskunde niet funderen, juist omdat ze zelf al wiskunde is en dus een mogelijk fundament van wiskunde al vooronderstelt. Datgene waardoor de praktijk *functioneert*, ligt als het ware op een dieper niveau, dat steeds wezenlijk impliciet blijft.²² Deze typerende denkwijze roept associaties op met de wezenlijke implicietheid van Weiningers heniden. Explicitering ervan leidt tot eigenlijke begrippen of ideeën die *geen heniden* meer zijn en die volgens Weininger pas een theoretische en praktische Rede mogelijk maken. De heniden zelf bevatten echter een affectieve component, die bijvoorbeeld tot uiting komt in spontaan handelen. Reflectie op dit handelen *lijkt* de ‘eigenlijke’ motieven en vooronderstellingen ervan naar boven te halen. Maar zijn deze producten van de reflectie wel zo ‘eigenlijk’ en zijn het niet veeleer pogingen het handelen in te passen in zekere theoretische kaders of het achteraf te rechtvaardigen? In zijn aantekeningen naar aanleiding van Frazers *The Golden Bough* merkt Wittgenstein op dat dit precies is wat Frazer doet met de rituelen uit de door hem bestudeerde ‘primitieve’ religies. “Zelfs het idee om de praktijken te verklaren - bijvoorbeeld het doden van de priester-koning - schijnt mij een vergissing. Het enige dat Frazer doet is ze aannemelijk maken voor mensen die net zo denken als hij zelf.”²³ Wittgenstein pleit dan voor een beschrijvende methode die het de lezer mogelijk maakt om zelf in te voelen wat er in de beschreven praktijken tot uitdrukking komt. Is dit niet juist de methode die hij zelf in de *Untersuchungen* tracht te beoefenen?

Wat betekent dit nu kentheoretisch? De eerder genoemde H.M.J. Oldewelt drukte het als volgt uit: “We weten veel meer dan we denken te weten, maar we weten het veel minder precies dan we ons voorstellen.” Het impliciete weten krijgt hier dus het positieve voorteken van de grotere omvattendheid. Het is een reactie op

het *totaal* van een *concrete situatie*, inclusief de gehele voorgeschiedenis daarvan. Ons expliciete weten is een *selectie* en verarming van het onmiddellijke, intuïtieve weten dat in henidevorm juist de drempel van ons bewustzijn overschrijdt. Oldewelt was een bergsoniaan en deze opvatting is dan ook in overeenstemming met Bergsons theorie van de 'homo faber' die uit zijn bewustzijnsstroom die gegevens selecteert welke hem in staat stellen zijn omgeving te manipuleren vanuit het doel van de zelfhandhaving. Maar Wittgenstein gaat verder. Ook die zelfhandhaving speelt zich grotendeels op het onmiddellijk praktische niveau af en alleen in het domein van de taal bouwen we reflectiesystemen die ons zicht op wat zich nu eigenlijk op dit praktische niveau afspeelt vertroebelen. In die zin beheksen de middelen van de *taal* ons verstand. Ons expliciete weten is het topje van de ijsberg. In de omvang van deze laatste vergissen wij, slachtoffers van het rationalisme, ons dan ook deerlijk. Deze gedachte is in zekere zin ook al in de *Tractatus* aanwezig, maar werkt daar andersom: het topje van de ijsberg is de uitdrukkingwijze van de gewone taal en het onderwaterse gedeelte bestaat uit een gecompliceerd systeem van logische betrekkingen, zoals we bij het gebruiken van een computerprogramma niets te zien krijgen van het systeem in machinecode, dat toch het eigenlijke werk verricht. Wat onbewust gebeurt, wordt hier nog gemeten met de maatstaf van het expliciterende, strikt logisch opererende bewustzijn.

4. De 'Tractatus' als 'masculiene' filosofie

Weininger zou de *Tractatus* filosofie, misschien wel met trots, masculien genoemd hebben. Al maakt deze filosofie korte metten met het negentiende eeuwse subjectbegrip, de wereld wordt toch gezien door een glashelder en kristalzuiver verstand, dat de feiten in de logische ruimte als feiten identificeert en afstand neemt van alle verwarring die voortkomt uit de alledaagse taal waarin we ze gewend zijn weer te geven. Aan de andere kant is er een duidelijk besef van de mystieke dimensie die het domein van deze verstandshelderheid begrenst en van de wil, die er de voorwaarden voor schept. Hier spreekt een ideaalbeeld van een volledig ontwaakt zijn uit de sluimer van de vitale aandriften en belangen, dat misschien nog wel verder strekt dan de genialiteit die Weininger op het oog heeft. Wittgensteins opmerking, in het eerste voorwoord voor de *Untersuchungen*, dat voor hem de helderheid doel op zichzelf is en zelfs geen vooruitgang dient, lijkt me een constante in zijn leven aan te duiden die evenzeer op de *Tractatus* betrekking kan hebben:

De geest van deze beschaving, waarvan de uitdrukking de industrie, de architectuur, de muziek, het fascisme en het socialisme van onze tijd is, is de auteur vreemd en onsympathiek ... Onze beschaving is door het woord 'vooruitgang' gekenmerkt. Vooruitgang is haar vorm, het is niet een van haar eigenschappen dat ze vooruitgaat. Ze is typisch opbouwend. Het is haar activiteit een steeds gecompliceerder product te construeren. En ook de helderheid dient nog weer dit doel en is geen doel op zichzelf. Voor mij is daarentegen de helderheid, de doorzichtigheid, doel op zichzelf.²⁴

De grondgedachte, dat de waarheid eigenlijk heel eenvoudig is, zolang wij haar maar niet ingewikkeld maken, krijgt bij Wittgenstein op den duur een heel andere lading dan bij Weininger, maar toch bestaat hier ook een continuïteit. Ook de figuur van Tolstoj, die in de *Korte uitleg van het evangelie* tot de eenvoudige en heldere kern van de christelijke religie tracht door te dringen, past in dit beeld. En een zekere verbinding tussen het heldere en het mannelijke blijft toch ook steeds meespelen. Hoe Tolstoj over de man-vrouw verhouding dacht, kunnen we lezen in het verhaal *Kreuzersonate* (1890) dat hierover geen misverstand laat bestaan en dat zowel Wittgenstein als Weininger gekend moeten hebben. Psychologisch vermoeden we hier toch een angst voor de vrouw, die ook wel bij de levensloop van Wittgenstein - ongeacht zijn verdere seksuele geaardheid - past. Bij de enige vrouw met wie Wittgenstein een intieme relatie heeft gehad waardeerde hij het bijzonder dat ze zich niet voor filosofie interesseerde. Tolstojs conclusie in *Kreuzersonate*, dat het geslachtsverkeer volledig moet worden vermeden, is precies ook die welke Weininger in het laatste hoofdstuk van zijn boek trekt. Nota bene moet dit volgens beiden gebeuren *uit respect voor de vrouw als mens*. Men hoeft geen psychoanalyticus te zijn om hier een diepe neurotische of misschien wel psychotische²⁵ angst achter te vermoeden, die niet zozeer kenmerk is van deze toevallige personen, maar van een gehele cultuur. Als het waar is dat genialiteit bestaat uit een grote openheid voor het wereldgebeuren, dan zijn het ook juist de geniale personen die van zo'n onderhuidse angst de meeste last hebben. Hier doemt het in die tijd zo modieuze beeld op van de vrouw als *femme fatale* die van nature geneigd is de man in het moeras van de troebele emotionele verwarring te trekken en zodoende zijn helderheid en genialiteit te niet te doen. Denken we hier verder over na, dan herkennen we ook trekken van een oude, maar nog steeds rondwarende 'masculinistische' *ideologie* die de strijd tegen het vrouwelijke als potentiële vijand begeleidt en die wellicht zijn oorsprong vindt in de militaire culturen van de vroege oudheid.²⁶ Weininger zou best wel eens gelijk kunnen hebben, wanneer hij vermoedt dat deze conflictstof nu juist actueel wordt in tijden waarin de vrouw zich van haar juk probeert te bevrijden. Dat hij dit toeschrijft

aan een 'geboortegolf' van sterk masculien aangelegde vrouwen blijft natuurlijk volledig voor zijn rekening.

5. De heniden in de 'Untersuchungen'

De gedachte uit de *Tractatus*filosofie die in de *Untersuchungen* het meest onder vuur komt te liggen, lijkt wel te zijn dat de onexacte oppervlaktestructuur van de taal verwijst naar een exacte dieptestructuur.²⁷ Veeleer wordt hier de exactheid gezien als behorend bij een kunstmatig type taalspel, dat ver verwijderd is van de kern van het alledaagse en meest fundamentele taalgebruik. De exacte wetenschappen worden vergeleken met de buitenwijken van een stad (PU 18). Daar zijn de straten recht en de huizenblokken rechthoekig. De eigenlijke stadskern vertoont kenmerken van een historische groei, niet van een logische structuur. Ook bij het regel-volgen blijken expliciete structurele overwegingen en algebraïsche formules secundaire grootheden te zijn, die pas begrepen kunnen worden als men de vaardigheid van het regel volgen al onder de knie heeft. Weliswaar introduceert Wittgenstein de woorden 'taalspel' en 'grammatica', maar hij wijst nadrukkelijk het gebruik van deze woorden af als termen van een theoretisch kader waarin het nieuwe zicht op de taal tot uitdrukking zou moeten komen. Veeleer bepleit hij een beschrijvende, 'fenomenologische' houding, maar wat hij op deze wijze wil laten zien, blijft toch eigenlijk ongrijpbaar. Dit doet denken aan Weiningers heniden die wel opdoemen uit de mist, maar zodra je ze wilt expliciteren of theoretisch vatten, houden ze op heniden te zijn. Hoe dan ook maak je zodoende een begin met het verhelderingsproces dat de heniden overvoert in ideeën. De vrouw onthult haar geheim niet²⁸, want als ze dat zou doen, zou het ophouden het vrouwelijke geheim te zijn en tot iets mannelijks getransformeerd worden. Is het volgens sommige neo-scholastieke denkers het *metafysische*, het mysterie van het zijn, dat wezenlijk impliciet blijft²⁹, bij Wittgenstein is dit juist het geval met het *alledaagse* dat we onproblematisch verrichten: een wegwijzer volgen, een getallenrij voortzetten, gereedschappen hanteren, woorden gebruiken. Op zichzelf is dit niet in strijd met de *Tractatus*filosofie, maar de gedachte dat de funderingsverhouding tussen logica en omgangstaal omgekeerd moet worden, is dit wel. Dit impliciete denken is geen oppervlakkige verschijningsvorm van wat bij analyse als dieptestructuur naar voren treedt, maar het is *zelf het meest fundamentele geworden waar het in de filosofie om gaat*. In het bovengenoemde eerste voorwoord voor de *Untersuchungen* schrijft Wittgenstein dan ook dat wat met een ladder te bereiken is, hem niet interesseert. Er is dus blijkbaar iets dat hem *wel* interesseert en dat is niet met behulp van een ladder - lees een theoretische reconstructie of explicitering - te bereiken. Hier komt de *positieve* kant naar voren van

Wittgensteins negatieteken bij Weiningers boek. Wat deze laatste aanvoert als bewijs van de minderwaardigheid van het vrouwelijke ideaaltype blijkt juist zijn geniale ontdekking uit te maken. Het 'denken in heniden' is dan volgens Wittgenstein geen specifiek vrouwelijk kenmerk, maar de impliciete bron van al ons denken! Het lijkt er dan ook op dat Wittgenstein in de *Untersuchungen* nu juist beoogt om de lezer tot dit niveau van denken te dwingen. Het is alsof we een tocht maken door een berglandschap waarin om elke bocht een weids uitzicht zou kunnen opdoemen. Maar het komt er niet van, omdat we ons reeds bevinden in het landschap waarop we zouden willen uitkijken. We worden vastgehouden in het henidische bewustzijn en elke ontsnapping naar de explicitering wordt ons onmogelijk gemaakt.

6. Kritische opmerkingen

Maar daarmee lijkt dit denken in heniden net zo paradoxaal en ongrijpbaar geworden te zijn als het zijnsbeginsel van de traditionele metafysica en het mystieke onzegbare van de *Tractatus*. Elke poging om het theoretisch te vatten doet er onrecht aan en toch toont het zich als men het maar met groot respect laat zijn wat het is. Deze heideggerachtige formulering brengt ons bij een probleem dat ons aan de thematiek van deze filosoof herinnert. Is het wel zuiver om het onuitgesprokene te vereenzelvigen met het onuitspreekbare, het nog niet expliciet gemaakte met het onexpliciteerbare, het nog onbepaalde met het onbepaalbare?³⁰ Voor Weininger is de henide een *voorstadium* van het helder denkbare, niet iets onbepaalbaars, maar iets *vooralnog* onbepaalds. Voor hem is de explicitering een *zuivering* van oneigenlijke vitale en emotionele bijmengselen. De vereenzelving van dit voorstadium met het vrouwelijke en van de ontwikkelde, bepaalde vorm met het mannelijke, staat daar geheel los van. Maar ook bij Weininger vinden we al de gedachte dat bij dit zuiveringsproces *iets verloren gaat*. Niet eens zozeer de affectieve component, want we zouden ons kunnen voorstellen dat ook die geëxpliciteerd wordt, bijvoorbeeld zoals dat in de psychoanalyse gebeurt. Nee, wat verloren gaat is het henidekarakter zelf, de implicietheid, opgevat als een *positief* bestanddeel. Het lijkt er op dat Wittgenstein nu juist *deze* gedachte van Weininger heeft opgenomen en verder doorgevoerd.

Als dit waar is, dan ligt hier een aanknopingspunt voor het problematiseren van de filosofische houding die de latere Wittgenstein aanneemt en die, rekening houdend met de omkering van de funderingsverhouding tussen logica en taalgebruik, nog steeds in de lijn van de *Tractatus* ligt. De transcendentale voorwaarde van het zeggen toont zich. In de *Tractatus* doet ze dit als logische vorm, in de PU als wezenlijk impliciete henide. Maar wat zich zo toont wordt *daarom* ook voor on-

zegbaar gehouden. Dit lijkt als impliciete vooronderstelling te hebben dat de transcendentale vorm: voorwaarde te zijn voor de mogelijkheid van iets, met haar inhoud: logische of grammaticale vorm te zijn, samenvalt. Zou dit zo zijn, dan zou het voorwaardelijke karakter niet op zichzelf beschouwd kunnen worden, maar moet het noodzakelijk met de eraan gegeven specifieke inhoud verbonden zijn. De vraag wat dan precies deze mogelijkheidsvoorwaarde is, heeft dan als vraag geen zin meer. Anderzijds zou aan die inhoud door explicitering afbreuk worden gedaan omdat ze zodoende van de bij de transcendentale vorm noodzakelijk behorende implicietheid ontdaan zou worden. Hieruit zou dan volgen dat bijvoorbeeld de transcendentale voorwaarden van uitdrukkelijkheid als zodanig onuitdrukbaar zijn. Dus dat alleen maar de *feitelijke* en niet de *wezenlijke* voorwaarden van het zeggen zelf ook zegbaar zijn. Mijns inziens ligt in deze opvatting de - ook reeds in de *Tractatus* bespeurbare - tegenstrijdigheid dat ze pretendeert datgene onder de aandacht te brengen wat volgens de eigen inhoud ervan nu juist niet onder de aandacht *kan* worden gebracht, omdat het er altijd al juist in die mate onder *valt* die voor het functioneren ervan nodig en voldoende is.³¹ Deze tegenstrijdigheid is vermoedelijk niet toevallig, maar komt wellicht voort uit een dieper metafysisch parti-pris.³² In de *Tractatus* wordt aan het menselijk intellect de speelruimte tussen wetenschap en mystiek ontzegd, omdat er geen bespreekbaar domein ligt tussen het zegbare feitelijke en het slechts toonbare. Metafysica moet dan of pseudowetenschap of pseudomystiek zijn. Deze houding heeft Wittgenstein in zijn latere werk nog consequenter volgehouden. Ze bevestigt zichzelf, want elk argument dat ertegen ingebracht zou kunnen worden, zou metafysisch zijn. Ze vormt een positieve leugenaarsparadox: "Wat ik nu zeg is waar." In uitgesproken vorm even absurd als de negatieve variant, in onuitgesproken vorm onweerlegbaar, maar even inhoudsloos. Filosofische vragen moeten worden 'behandeld' zoals een ziekte behandeld wordt (PU 255). Maar naar wat voor gezondheid verlangen we dan?

Blijken we ons echter te vergissen als we Wittgenstein deze denkhouding toeschrijven, dan zitten we nog steeds met een interpretatieprobleem, niet alleen ten aanzien van Wittgensteins Weininger-receptie, maar ook ten aanzien van het geheel van zijn latere werk. Want welke andersoortige reden kan hij gehad hebben om zijn inzichten doelbewust niet tot een expliciete theorie te willen ontwikkelen, dan dat juist de vorm van de explicietheid niet bij de inhoud van die inzichten past?

Noten

¹ Ray Monk, *Ludwig Wittgenstein. The Duty of Genius*, Londen 1990/1991

² Otto Weininger, *Geschlecht und Charakter. Eine prinzipielle Untersuchung*, Wenen

1903. De paginanummers verwijzen naar de 'Volksausgabe', verschenen in 1926 bij Wilhelm Braumüller, Wenen/Leipzig. In het vervolg aangeduid met G&C + paginanummer. (Hier p. 142 [182]) De vertalingen zijn van mijn hand. Er bestaat een Nederlandse vertaling: *Geslacht en karakter: een principieel onderzoek*, (Vert. Tineke Davids) Amsterdam, De Arbeiderspers, 1984. De paginanummers van de Nederlandse editie geef ik aan in [rechte haken].

³ 1931

⁴ Allen Janik, *Essays on Wittgenstein and Weininger*, Amsterdam, Rodopi, 1985, p. 66.

⁵ Weininger heeft ook in *Der Fackel*, het tijdschrift van Kraus, gepubliceerd.

⁶ Hij gelooft bijvoorbeeld in een beïnvloeding op afstand van de morfogenese, het zogenaamde 'Versehen'. Hij beargumenteert dit op grond van organische veranderingen in de moeder. Een blanke vrouw die ooit een kind baarde van een zwarte man, krijgt later kinderen van een blanke man, die Afrikaanse raskenmerken bezitten. Een merrie die ooit een veulen van een Quagga baarde krijgt later veulens met Quagga-achtige kenmerken. Hoewel het de hedendaagse biologie niet volstrekt ontbreekt aan verklaringsmogelijkheden voor dit soort verschijnselen, doen ze in de context van Weiningers betoog toch bizar aan.

⁷ Hieruit leidt hij ook de 'Wet van de seksuele aantrekking' af, die zegt dat de grootste wederzijdse aantrekking bestaat bij individuen die samen honderd procent mannelijkheid + honderd procent vrouwelijkheid bevatten, dus a.h.w. complementair zijn op de schaal. Later heeft hij erkend dat Schopenhauer deze wet eerder gevonden heeft. Uit Weiningers formulering van deze wet blijkt duidelijk dat hij er de stilzwijgende hypothese van een constante som op na houdt.

⁸ David Abrahamsen, *The Mind and Death of a Genius*, New York, Columbia Univ. Press 1946, p.54 noot: "Ik heb echter persoonlijk uit betrouwbare bron de inlichting gekregen dat de woorden die Freud werkelijk gebruikte, waren: "Sie haben das Schloß geöffnet mit einem gestohlenem Schlüssel."..."

⁹ Abrahamsen o.c. noot 8, pp. 39-58

¹⁰ "De man is dus door dit onderscheid het actieve; de vrouw is echter het ontvangende, omdat ze in haar onontwikkelde eenheid blijft ... in het vrouwelijke ligt wel het materiële element, in de man echter de subjectiviteit besloten." G.W.F. Hegel, *Enzyklopädie der Philosophischen Wissenschaften I*, (Suhrkamp Werkausgabe 9, par. 369 Zusatz, p. 519)

¹¹ "Want onze makers wisten heel goed dat er ooit vrouwen en andere dieren uit de man zouden voortkomen..." Plato, *Timaeus*, 76d. (Vgl ook 42b/c en 90c).

¹² Een uitdrukking van de Amsterdamse hoogleraar H.M.J. Oldewelt.

¹³ In zijn poging om tot de 'onmiddellijke gegevens van het bewustzijn' door te dringen, staat Weininger niet alleen. We kunnen bijvoorbeeld denken aan Bergsons *Données immédiates de la conscience* of aan Husserls 'Unmittelbare Evidenz'

¹⁴ Dit is in zekere zin het tegendeel van Hegels identiteit van identiteit en onderscheid, waarin beide als expliciete, relatief tegengestelde principes aanwezig zijn, terwijl ze in de

bedoelde onderscheidenheid nog helemaal niet als principes te voorschijn gekomen zijn.

¹⁵ Schopenhauer, die zowel op Weininger als op Wittgenstein grote invloed gehad heeft, hield dit beginsel van toereikende grond voor de bron van twee graden van objectiveringsvermogen: 1. Het vermogen om de dingen wel in hun onderlinge verbanden te zien, maar los van hun relaties tot de wil van de beschouwer; en 2. Het vermogen om de dingen niet alleen los van hun relatie tot de wil van de waarnemer, maar ook los van hun relaties onderling te beschouwen. Geen van deze beide vermogens is volgens hem voor de vrouw in noemenswaardige mate bereikbaar. Toch hield Schopenhauer, in tegenstelling tot Weininger, de vrouw niet voor onethisch. Ze kan volgens hem vaak onmiddellijk en gevoelsmatig reageren op de nood van anderen en zo een spontane, redenatievrije medemenselijkheid vertonen. Schopenhauer heeft voor dit aspect van de vrouwelijkheid zeer veel waardering.

¹⁶ Vergelijk bijvoorbeeld Ludwig Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen*, Londen, Basil Blackwell, 1958 (PU) par. 47

¹⁷ Zie bijvoorbeeld PU 142, waar de weegbaarheid van een stuk kaas niet aan onze willekeur uitgeleverd blijkt te zijn.

¹⁸ Uit Robert Musil, *Der Mann ohne Eigenschaften*. Hamburg, Rowohlt, 1970: Volgens Weininger heeft de vrouw geen eigenschappen! (G&C [309])

¹⁹ Vgl. Het gelijknamige boek van Ludwig Klages, waarin ook de welbepaaldheid van het intellect gecontrasteerd wordt met de ongescheidenheid in de vitale sfeer.

²⁰ Hierbij moet wel worden opgemerkt dat Weininger zich zowel van een daadwerkelijke jodenvervolgeling als van een persoonlijke minachting voor vrouwen uitdrukkelijk distantiëert: "Ik leg er nogmaals de nadruk op, ofschoon het vanzelf zou moeten spreken: ondanks de negatieve waardering van de echte jood kan niets minder bij me opkomen dan om door deze of nog volgende opmerkingen een theoretische of zelfs een praktische jodenvervolgeling in de hand te willen werken. Ik heb het over jodendom als platoonse idee - er bestaat evenmin een absolute jood als een absolute christen -, ik heb het niet over individuele joden, waarvan ik er vele helemaal niet graag zou hebben willen kwetsen, en waarvan sommigen bitter onrecht aangedaan zou worden als het gezegde op hen zou worden toegepast"(G&C 270 [326] De vertaling gaat uit van een andere editie van het werk, zodat de tekst hier enigszins afwijkt.); "Vrouwen zijn mensen en moeten als zodanig behandeld worden, ook als ze dat nooit zouden willen. *Vrouw en man hebben gelijke rechten.*" (G&C 294 [350]), "Want ofschoon voor de absolute vrouw geen mogelijkheid van moraliteit bestaat, is met het beschouwen van deze idee van de vrouw nog niet gegeven dat de man de empirische vrouw daaraan volledig en reddeloos ten prooi moet laten vallen en nog minder dat hij er aan zou moeten bijdragen dat ze steeds meer met deze idee in overeenstemming raakt."(G&C 295 [351-352])

²¹ Vgl Monk, pp. 313 ff

²² Een traditioneel filosoof zou misschien zeggen dat met de *materiële* explicitering van het funderende de *vorm* van het 'funderend zijn' nog niet geëxpliciteerd is. Een mogelijkheid om ook dit *formele* moment in een filosofische reflectie ter sprake te brengen lijkt Wittgenstein nu echter juist niet te willen erkennen.

²³ Ludwig Wittgenstein, 'Remarks on Frazer's Golden bough', transl. A.C.Miles, Rush Rhees - Retford; Brynmill 1979, p.5

²⁴ Ludwig Wittgenstein, *Vorwort zu Philosophische Bemerkungen* (1er Entwurf) 1930, in *Vermischte Bemerkungen*, Werkausgabe Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1984, Bnd 8., p.7, Zie ook: Monk, p.300

²⁵ "Zoals Van Gogh, Strindberg en Hölderlin leefde Weininger in de schaduw van de schizofrenie. Zijn ervaringen werden erdoor gekleurd en er kwamen ideeën op die zich zonder zijn ziekelijke conditie niet zo duidelijk onthuld zouden hebben. Er schijnt geen andere verklaring voor de verandering in zijn stijl te zijn, dan schizofrenie." Abrahamsen o.c. noot 8, p. 192

²⁶ Marilyn French, *The War against Women*, London, Hamish Hamilton, 1992.

²⁷ Zie ook: H. Boukema, 'Familiegelijkenissen. Wittgenstein als criticus en erfgenaam van Frege', *Tijdschrift voor Filosofie*, 49(1987), pp. 42-70. De gedachte aan de heniden werpt wellicht ook een nieuw licht op de problemen van de familiemetafoor die Boukema in dit artikel aan de orde stelt. Wellicht geeft de redenering over overlappende kenmerken helemaal niet zo duidelijk Wittgensteins eigenlijke intuïtie weer. Het zijn de *gelijkenissen* als zodanig die henidekarakter hebben. We kunnen vermoeden dat iemand bijvoorbeeld op zijn moeder lijkt. Zoiets doemt op in ons bewustzijn op de manier die Weininger beschrijft. Expliciteringen die zeggen dat het bijvoorbeeld in de neus of in de ogen zit, komen achteraf. Zo kan men ook het gevoel hebben dat iets - bijvoorbeeld taalgebruik! - 'wel een *spel* lijkt' of doet denken aan een of ander spel waarmee men vertrouwd is, zonder nog te kunnen zeggen waar het hem nu precies in zit.

²⁸ "Die Frau verrät ihr Geheimnis nicht" Dit Kant-citaat is een motto van hoofdstuk II van het tweede deel van G&C (p.69 [97])

²⁹ Vgl. D.M. de Petter, 'Impliciete Intuïtie', *Tijdschrift voor Philosophie*, 1939, pp. 84-105.

³⁰ "Het is ook deze zinloze voorstelling van het 'absolute niets' die volgens Heidegger ten grondslag zou liggen aan de angst: 'Die Unbestimmtheit dessen jedoch, wovor und worum wir uns ängstigen, ist kein bloßes Fehlen der Bestimmtheit, sondern die wesenhafte Unmöglichkeit der Bestimmbarkeit'. En uitgerekend dit zinloze 'absolute niets' zou de onmiddellijke vorm zijn waarin het 'Sein' zijn 'Wesen' (als eindig) 'lichtet'. J.H.A. Hollak, *Van causa sui tot automatie*, Hilversum, Paul Brand, 1966, p. 15.

³¹ De gedachte dat Wittgenstein deze tegenstrijdigheid zou vermijden door de abstinentie van explicitering niet te *bepfeiten*, maar alleen te *beoefenen*, wordt door tal van teksten tegengesproken. Zie bijvoorbeeld PU 109. Ook in de pure beoefening zou deze houding

echter reeds tegenstrijdig zijn, want een *uitdrukking* van de beoefening wil toch reeds iets te kennen geven, dat wil zeggen expliciteren.

³² Vgl. Ook Claus-Arthur Scheier, 'Wittgenstein und das Schweigen im intentionalen Denken', in *Probleme philosophischer Mystik*, Festschrift für Karl Albert zum 70. Geburtstag Herausg. Elenor Jain und Reinhard Margreiter, Akademie Verlag St. Augustin 1991.